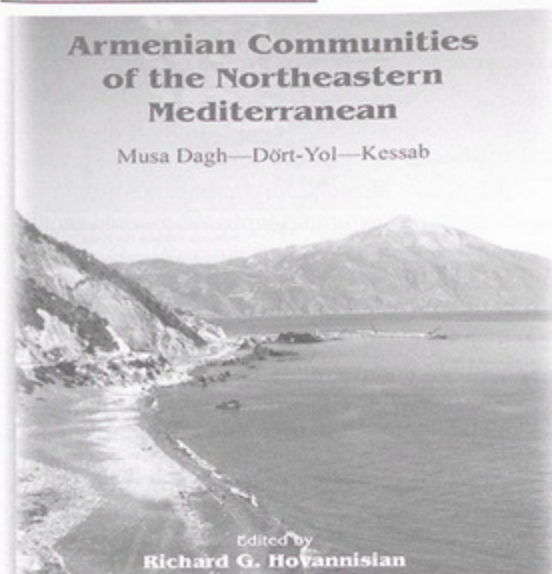

«Հիւսիս-Արեւելեան Միջերկրականի
Հայ բնակավայրերը» ժողովածուն
(Armenian Communities of the North-
eastern Mediterranean, Musa Dagħ,
Dort-Yol, Kessab)
Խմբագրութեամբ
Փրոֆ. Ռիչարտ Յովհաննիսեանի

Դոտկ. Մինաս Գոճայեան

Տքնաջան աշխատանքի արդիւնք մը եւս, արդէն 14-րդը այս շարքին, եւ դժբախտաբար վերջինը, կը յանձնուի պատմաբաններու, բանասէրներու եւ ինչու չէ՛ նաեւ լայն ընթերցողներու ուշադրութեան: «Հիւսիս-Արեւելեան Միջերկրականի Հայ բնակավայրերը» ժողովածուն (*Armenian Communities of the Northeastern Mediterranean*) իր ուշադրութեան կիզակէտը դարձուցած է Մուսա Տաղ, Քէսապ եւ Զորթ-Մարգպան կամ Տէօրթ-Եոլ Հայկական բնակավայրերը, որոնց անցեալի պատմութիւնը, ճակատագիրը, եղեռնեան եւ յետ-եղեռնեան տարիները ունին բազմաթիւ նմանութիւններ: Եարբը կը կոչուի *Historic Armenian Cities and Provinces*, որուն մէջ գետնդրուած են 1997-էն ի վեր UCLA-ի մէջ կազմակերպուած գիտածոյովներու եւ աշխատանիստերու ընթացքին ներկայացուած գիտական աշխատութիւնները:

Այս շարքին հատորներու հրատարակութիւնը կը նմանցնեն ժամանակակից բժշկութեան ճառագայթային սարքերու զննութեան - MRI, CATSCAN, Ultra Sound - եւ այլն: Արդարեւ, ինչպէս որ այս սարքերը մեզ կը նկարեն վերէն վար եւ վարէն վեր՝ մխրճուելով մեր մարմնի անտեսանելի ներքին օրկաններու մարքերէն ներս ու երեսան կը հանեն իրական պատկերը մեր մարմինը բաղադրող մասերուն, այդպէս ալ Փրոֆ. Ռիչարտ

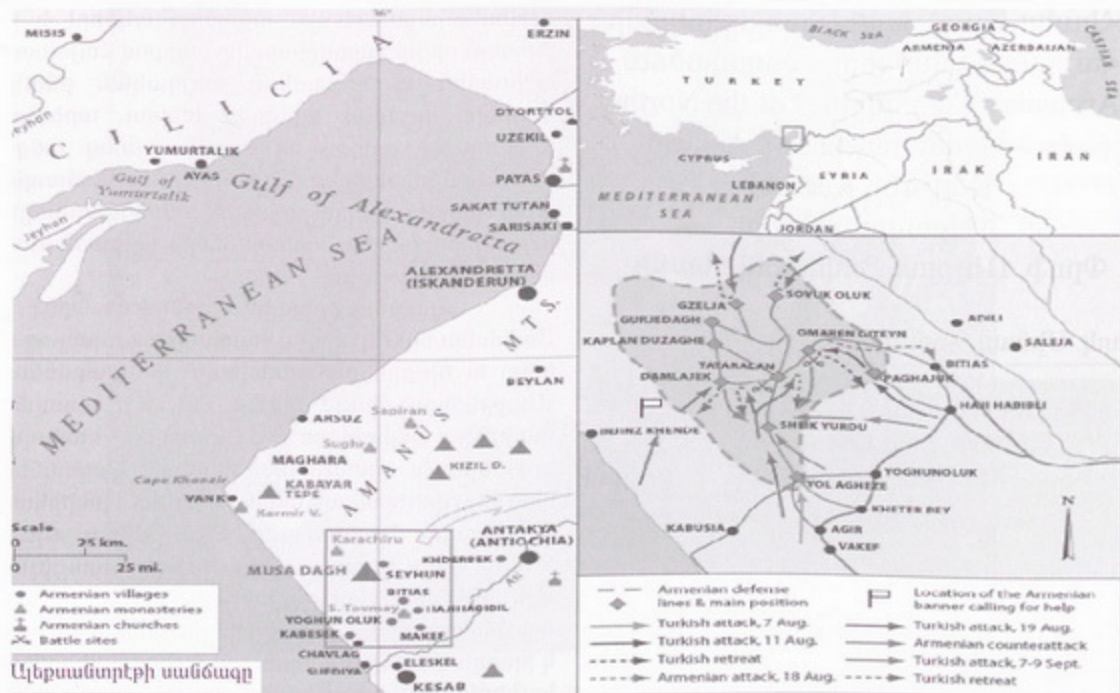
Յովհաննիսեան երկու տասնամեակներ ի վեր խորաբախման պատմաբանի տարրով Հայաստան աշխարհն ու մերձակայ հայկական բնակավայրերը կը զննէ հիւսիսէն հարաւ, արեւելքէն արեւմուտք՝ տալով ո՛չ միայն անոնց անցած պատմական փորձառութիւնը, այլեւ համապարփակ կերպով ներկայացնելով անոնց ազգագրութիւնը, բարբառը, սովորութիւնները, առանձնայատկութիւնները եւ այլն:

Հոյակապ ծրագրատրուով մը Փրոֆ. Ռ. Յովհաննիսեան կ'ընտրէ մասնագէտ-պատմաբանները եւ նիւթին քաջատեղեակ գիտնականները: Վերջիններս միայն հայեր չեն, այլ օտարներ, տարբեր երկիրներու եւ տարբեր համալսարաններու եւ գիտաշխատագոտական կեդրոններու վկայեալ վստեղական մասնագէտներ՝ Ամերիկացի, Ֆրանսացի, Գերմանացի, Յոյն, Արաբ, Քիւրտ, Թուրք, Ռուս եւ այլ ազգերու ներկայացուցիչներ: Այն ինչ որ գրեթէ առանձինն գլուխ կը հանէ Փրոֆեսորը, նոյնը տարբեր համալսարաններու մէջ կ'իրականացուի բազմաճառ աշխատակիցներով եւ հիմնարկներու ջանքերով: Գիտական զեկուցումներու շարքը իրականացնելով չ'աւարտել իր ծրագիրը, այլ ան քայլ մը աւելի անդին երթալով կարդացուած զեկուցումները մասնագիտական խմբագրման ենթարկելով կը յանձնէ տպագրատուն, ի հարկէ իր ուսերուն բարձելով նաեւ այս գործին նիւթական արդիւնքը քաղելու ծանր պարտաւորութիւնը: Ահաւասիկ այդպիսի բարեխիղճ ու հետեւողական աշխատանքի մը արդիւնքն է, զոր կը ներկայացնեն սոյն գրութեամբ:

Վերջին հատորը բաղկացած է 15 աշխատութիւններէ, որոնք 7-8 տարիներ առաջ ներկայացուեցան UCLA-ի մէջ՝ երկօրեայ զեկուցումներու ընթացքին:

14-րդ հատորը կը սկսի Փրոֆեսորին կողմէ խմբագրուած հեղինակներու համառօտ՝ կենսագրութեան ու գիտական աշխատանքներու ներկայացմամբ, որուն կը յաջորդեն «Հիւսիս-Արեւելեան Միջերկրականի Հայ բնակավայրերը» յօդուածաշարքերու դարձած համառօտ նկարագրութիւնը եւ ներածական բաժինը: Ժողովածուն համալրուած է երկուտասնեակ մը քարտէսներով եւ աւելի քան 200 նկարներով:

Ներկայացուող տարածաշրջանը, որուն բնակչութեան մեծամասնութիւնը թուրքեր չէին, 1938-1939-էն առդին գաղութարար տէրութիւններու դաւաճանութեամբ կամ կայսերապաշտական շահերէ մղուած անցաւ Քէմալական Թուրքիոյ: Հաքայի շրջան կոչուածը մեծամասնութեամբ բնակեցուած էր Արաբներէ, Հայերէ, Յոյներէ, յունացած Հայերէ, Ալեւիներէ: Երջանի գլխաւոր քաղաքներն էին Անտիոքը եւ Ալեքսանտրիի նաւահանգիստը: Թէեւ հայաւիտ շրջանները պատմական Հայաստանի մաս չեն կազմած, կամ կարճատեւ մը մտած են Կիլիկեան հայկական

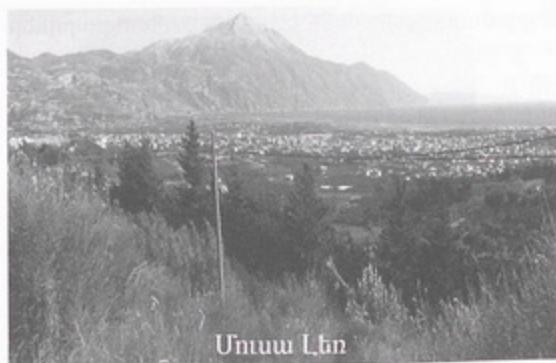
իշխանութեան սահմաններէն ներս, բայց Չորր-Մարգպանէն Քէսապ ընդգրկող տարածքանի հայաբնակչութիւնը հոս հաստատուած էր Տիգրան Մեծի կարճատեւ կայսրութեան օրերէն՝ Ա. Դար Ք.ա.: Տարածաշրջանի հայութիւնը ունեցած է գրեթէ նոյն ճակատագիրը կամ անցած է պատմական նոյն դժիւեմ փորձառութեան ընդմէջէն՝ Համիտեան կոտորածներ, Կիլիկեան կամ Ատանայի կոտորածներ, 1915-18 բռնագաղթ դէպի անապատները, զինադադարէն ետք մնացորդացի վերադարձ, ապա կարճատեւ վերականգնումի շրջանէ մը ետք կրկին տեղահանութիւն, յատկապէս Չորր-մարգպանի եւ Կիլիկիոյ շրջակայից հայութեան պարագային: Թէեւ հազարաւորներ հաստատուեցան իրենց պապենական դարաւոր հայրենիքին շատ մօտիկ Ալեքսանդրեթի շրջանին մէջ օր մը տուն վերադառնալու հուատքով, բայց այդ յոյսերն ալ ի դերեւ ելան Ալեքսանդրեթի եւ շրջանի մէջ կեղծուած քուէրկութիւններու պատճառով: Ալեքսանդրեթը պարպուեցաւ հայութենէ եւ քրիստոնէութենէ, Մուսա Լեռնիք նոյնպէս ապագան խիստ վտանգաւոր նկատելով գաղթեցին արաբական երկիրներ, յատկապէս իրենց համար յատկացուած Սուրիոյ եւ Լիբանանի սահմաններու մօտ գտնուող Այնճարի շրջանը, ուր անոնք կեանքը գեոյյն սկսելով կառուցին Այնճար ւանդ: Գալով Քէսապին, այն մասը որ Սուրիոյ բաժնին մէջ մնաց, հայեր շարունակեցին ապրիլ առանց մեծ ցնցումներու՝ մինչեւ Սուրիոյ վերջին արիւնալի դէպքերը, որոնց ընթացքին լուրջ վնասներու ենթարկուեցաւ Քէսապահայութիւնը:

Ա.- Մուսա Լեռան գլխուն մէջ հրատարակուած են եօթը աշխատութիւններ, որոնց

հեղինակներն են Յակոբ Չոլագեան, որուն զեկուցումը, նուիրուած առիասարակ Անտիոքի շրջանի հայկական բնակավայրերուն, լայնօրէն կ'անդրադառնայ Մուսա Լեռան գիւղերու եւ քանի մը ըլմ. հարաւ գտնուող Քէսապի հայութեան: Այնուհետեւ Վահրամ Շէմսաւեան երկու ուսումնասիրութիւններով կը ներկայացնէ 19-20-րդ դարու Մուսա Լեռան պատմութիւնը եւ յատկապէս մինչեւ օրս տակաւին հայաբնակ Վազըք գիւղը:

Ինչպէս գիտէք, բազմիցս փորձ կատարուած է շարժանկարի վերածել Ֆրանց Վերթիէի «Մուսա լեռան քառասուն օրերը», բայց այդպէս ալ չէ իրականացած անիկա: Արա Սողոմոնեան հանգամանօրէն կու տայ շարժանկարի պատրաստման գաղափարին նշանակութիւնն ու անոր չիրականացման հետ առնչուող քաղաքական հանգամանքները:

Սոնա Ջէյրեան եւ Վերթիէ Սվազեան քննութեան կ'ենթարկեն ազգագրականօրէն հարուստ աւանդութիւններ ունեցող այս շրջանը՝ «Մուսա լեռան բանաւոր աւանդութիւնները» եւ «Մուսա լեռան հայերու բանահիւստութիւնը» յօդուածներու մէջ: Սոնա Ջէյրեան յատկապէս ցոյց կու տայ Մուսա լեռնի կնոջ պատուախնդրութիւնը, անկախ մտածելակերպը, հպարտութիւնը եւ իմաստութիւնը, որոնք կը շեշտուին հայ կանանց կերպարներու մէջ: Վերթիէ Սվազեան, որ տասնամեակներ յատկացուցած է Մուսա Լեռան բանահիւստութեան ուսումնասիրութեան եւ յաջողած է փրկել հարիւրաւոր պատումներ, ցոյց կու տայ տարբեր սերունդներու մէջ յառաջացած լեզուական ու բարբառային փոփոխութիւնները, որոնք յառաջ եկած են Հայաստանի պայմաններու փոփոխումով:

Մուսա Լեռ

Քեսապ

Հրանդ Խաչատուրյան հոգեբանության տեսանկյունից կը քննէ Այնճարի անհիւրընկալ ու կլիմայականօրէն խիստ տարբեր շրջանին մէջ հաստատուած Մուսա Լեռցիներու առօրեան, հոգեբանութիւնը, վարուելակերպը եւ նոր ժամանակներու հետ յարմարելու դժուարութիւնները:

Բ.- Քեսապի շրջանը կը ներկայացուի չորս ուշագրաւ աշխատութիւններով: **Սեդա Մավեան** «Բանաւոր վկայութիւնները որպէս աղբիւր 1909-1922 տարիներու Քեսապի Պատմութեան» գեկուցման մէջ իր լուսարձակին տակ կ'առնէ 1909-էն մինչեւ Ֆրանսական հոգատարութեան (Mandate) շրջանի Քեսապահայութեան պատմական յիշողութիւնները եւ ինքնութեան խնդիրները: Երեք տարուայ վրայ երկարող իր ուսումնասիրութիւններուն ընթացքին հեղինակը, հիմնուելով բազմաթիւ հարցազրոյցներու վրայ, մարդաբանական, պատմաբանական եւ ընկերաբանական գիտութեանց համար կու տայ կարեւոր հում նիւթ:

Սիւզան Փէքի «Քեսապը որպէս սփառքեան համայնք» գրութեան մէջ կը շեշտէ այսօրուան քեսապցիին անսահման սիրոյ զգացումը հանդէպ պապենական «ղրախտավայր» երկրին: Թէեւ քեսապցիները սփռուած են ամբողջ աշխարհով մէկ, սակայն տակաւին անոնք ամուր կերպով յատուկ կապուածութիւն մը կը զգան իրենց մեծ հայրերուն եւ մայրերուն ծննդավայրին հանդէպ: Անոնք անցեալին կը դիմեն կամ անկէ կ'օգտուին իրենց ներկան օժտելու համար ինքնութեամբ մը, որ իրենց փոխանցուած է ծնողներէն ու բանաւոր կամ գրաւոր պատումներէն:

Չարլս Կլաս, որ քէն UCLA-ի գիտաժողովին չէ մասնակցած, բայց ինք, որպէս առաջին օտար լրագրող, 2014-ին այցելած է Քեսապ, երբ այդ տարի շուրջ երեք ամիս Քեսապը գրաւուած էր ու որոշ աւերածութեան էր ենթարկուած Ալ Նուսրա, Իսլամական ճակատ եւ այլ ծայրայեղական ահաբեկիչներու կողմէ: Հեղինակը կը նկարագրէ տեղի հայութեան փախուստը դէպի Լաքարիա եւ Հալէպ, կը քննէ Թուրքիոյ դերը այս ողբերգութեան մէջ եւ կը ներկայացնէ հայկական յայկիսկի ջանքերը համաշխարհային քաղաքական բեմին վրայ,

որպէսզի Թուրքիա աւելի զգաստ գտնուի իր արարքներուն մէջ:

Գ.- Չորը-մարգպան-Տօրը-եղ: Ալեքսանտրէի ծոցի հիւսիս-արեւելեան ափին գտնուող Չորը-մարգպան աւանն ու շրջակայ գիւղերն են Էօզէրլին, Նաճարլին, Գուգլուճուն, Իճատլին եւ Օճագլուն: Տարածքի բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը բաղկացած էր հայերէ, որոնք ունէին իրենց համեստ եկեղեցիները, նախակրթարանները, իսկ հետագային Չորը-մարգպանը ունեցաւ իր Կեղրոնական վարժարանը, Քէլէկեան եւ Սիսուան որբանոցները:

Երկու ուսումնասիրութիւն նուիրուած է Չորը-մարգպանին, առաջինին հեղինակն է **Վերա Մահակեան**, որ հանգամանօրէն կը ներկայացնէ Չորը-մարգպանի դպրոցներու կեանքը եւ յատկապէս Քէլէկեան եւ Սիսուան որբանոցներու ստեղծման պարագաներն ու անոնց դերը հայափրկութեան բնագաւառին մէջ:

Երկրորդ աշխատութեան հեղինակը տողերուս հեղինակն է, որ լայն հասարակութեան համար իր հրատարակած հատորը որպէս գլխաւոր հիմք ունենալով՝ հանրամատչելի լեզուով ու մակարդակով որպէս համապարփակ յուշամատեան մը լոյս ընծայած էր 2006-ին՝ շուրջ տասը տարի նիւթեր հաւաքելով, պրպտելով անտիպ յուշագրութիւնները եւ ստուգելով բազմաթիւ տեղեկութիւններ: Ի վերջոյ, Չորը-մարգպանի Հայրենակցական Միութեան ջանքերով լոյս տեսած էր նշեալ Յուշամատեանը: Հետաքրքրութիւնը խորն էր, մանաւանդ նոր սերունդի երիտասարդներուն մօտ, որոնք հայերէն չիմանալով հանդերց, գիրքէն օրինակներ գնելով նուիրած էին իրենց ծնողներուն: Այս ուղղութեամբ պէտք է ըսեմ որ հեղինակին կարդացած գեկուցումը UCLA-ի մէջ, քաջալերութեամբ Փրոֆ. Ռ. Յովհաննիսեանի, եկաւ ա'լ աւելի սրելու հետաքրքրութիւնը, իսկ սոյն հատորին մէջ ներկայացուած անգլերէն գրութիւնը առաջին գիտական աշխատութիւնն է գրուած օտար լեզուով, որուն շնորհիւ Չորը-մարգպանի համառօտ պատմութիւնն ու մանաւանդ երեք հերոսական դիմադրութիւններու պատմութիւնն ու պատումը մտաւ գիտական աւելի լայն շրջանառութեան մէջ:

Երեք հերոսամարտերը եւ անոնց պատուը մաս կազմած է յետ-եղեռնեան շրջանին սփիւռ-բացած Չորր-մարզպանցիներու հայեցի դաստիարակութեան:

Առաջին հերոսամարտը ընդդէմ համիտեան յելուգակներուն տեղի ունեցաւ 1895-ին: Չորր-մարզպանցիները որոշ չափով պատրաստ էին դիմադրելու շնորհիւ Հնչակեան գործիչ Ժիրայր Պօյաճեանին, որ կրցած էր իր աշակերտներն ու երիտասարդները պատրաստել ապագային սպասուած յարձակումներու դէմ: Միսո Շահէն (Մխիթար Սէֆերեան) եւ Վարդան Ախիկեան - երկուքն ալ Հնչակեան - փրկարար դեր կատարած են Ա. Դիմադրութեան օրերուն: Ի վերջոյ Համիտեան գործերը չէին կրցած ծունկի բերել տեղի հայութիւնը:

Երկրորդ կամ Մեծ Հերոսամարտը Չորր-մարզպանցիներ մղեցին 1909-ին: Հայութիւնը նոյնպէս պատրաստութիւն տեսած էր եւ կարելին ըրած աւանն ու մերձակայ հայութիւնը պաշտպանելու ուղղութեամբ: Տասնհինգօրեայ յամառ դիմադրութենէ ետք թշնամին չէր կրցած մտնել

Չորր-մարզպան, մինչ այդ հայ երիտասարդներ ճեղքելով պաշարման օղակը հասած էին Ալեքսանտրէք եւ երոսպացի հիւպատոսներու միջոցաւ յաջողած էին ստիպել թուրքերուն դադրեցնել պաշարումը: Չորր-Մարզպանը կրկին յաղթական դուրս եկած էր նուագագոյն վնասներով: Բոլոր յուշագիրները կու տան Չորր-մարզպան հաստատուած Տէր Մելքոնեան ընտանիքէն Միհրանի անունը (Դաշնակցական), որպէս կազմակերպիչ ու յանդուգն առաջնորդ:

Երրորդ հերոսամարտը կը սկսի 1919-ին, Ֆրանսական գրաւման օրերուն: Այս մէկը տեսցը քանի մը ամիս: Առաջին անգամ ըլլալով Չորր-մարզպանցի զինեալներ իրենց աւանէն դուրս դալով գրաւեցին մերձակայ թուրք բնակավայրերը: Պատմագիրներն ու յուշագիրները կը յիշեն ու կը գովեն երկու առաջնորդի անուն՝ Զօրա Իսկէն-տէրեան (Հնչակեան) եւ իր կողմէ նշանակուած յանդուգն ազատամարտիկ Էվիկ Միմասի անունը (Ռ-ամկավար):

Յաւօր սրտի մեր թափած արիւնը աշխարհի այս շրջանին մէջ մեզի չպարգեւեց Կիլիկեան՝ Ֆրանսական գաղութատիրութեան եւ Քէմալական Թուրքիոյ միջեւ ստեղծուած նոր քաղաքականութեան պատճառով:

Ժողովածուին մէջ գետեղուած է նաեւ Keith David Watenpaugh-ի «Հայեր, Ալավիներ եւ Ալեքսանտրէքի ճգնաժամը» աշխատութիւնը, որ հանգամանօրէն կը ներկայացուի այն պարագաները, որոնք պատճառ եղան որպէսզի Հաթայի հանրապետութիւնը, որ թուրքեր փոքրամասնութիւն մըն էին սոսկ, լուծուի Թուրքիոյ հանրապետութեան կազմին մէջ:

ՅԱՂԹԱՆԱԿ ՄԸ

Միամանրօ

Կրակեցէ՛ք, ձեր զոհերը առաքինի եւ աշխատապաշտ քաղցրիներ չեն երբեք.
Այլ ցեցերն են եւ ցեխակոյտն՝ այնչափ ատեն մեր երագած եղբայրութեան...:
Ապարօշին ուղղեցէ՛ք, այն որ ձեռքը դրօշ մ'ունի եւ ձիու վրայ բազմած.
Քարոզներովն իր կարմիր՝ խեղճ խուժանը խենթեցուց...:
Ապարօշին, ապարօշին... ահաւասիկ որ իր ուղեղն ուսին վրայ կը հոսի.
Դրօշին հետ իր դիակն, երիվարէն վար ինկաւ...
Կրակեցէ՛ք, որ խեղճ խուժանը նահանջէ՛, կրակեցէ՛ք մինչեւ որ՝
Ծովուն վրայ բնացող ռազմանաւերն օտար
Անդնդախոր իրենց բունէն քերես արթնանա...:
Կրակեցէ՛ք, իրենց խուժապն սկսաւ, դիակները կոխկրտելով կը փախչին...:
Կրակեցէ՛ք, կրակեցէ՛ք... բայց... բայց ես արդէն կը մեռնիմ...
Ես իմ սրտէս գարնուեցայ... իմ մարմինս ձեզի պատնէշ...
Յաղթանակը մեզի է, կրակեցէ՛ք Աստեղաբիք եղբայրներ...

1909

(Նուիրում Չորր-մարզպանի Բ. հերոսամարտին)